

Солдатова Л. П.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри англійської мови
Київського університету імені Бориса Грінченка

СУТНІСТЬ ТА ІСТОРИЗМ РОЗВИТКУ ЗМІСТОВОГО НАПОВНЕННЯ ПОНЯТТЯ «МОВА» У ПЕРІОД КІНЦЯ ХІХ СТ. – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

Анотація. Робота є складовою частиною досліджень сутності понять у лінгвістичній термінології в історичному аспекті. На основі тлумачної формули змісту поняття проаналізовано розвиток поняття «мова» у період кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., на основі отриманих результатів синтезовано дефініцію.

Ключові слова: мова, поняття, тлумачна формула змісту поняття (ТФЗП), дискурс, інформація.

Постановка проблеми. У досліджуваній період (кінець ХІХ ст. – перша третина ХХ ст.) в життєдіяльності людини і соціуму виникають нові наукові підходи до осмислення сутності поняття «мова», які в наукових і практичних задачах вимагають аналізу та систематизації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мова – складна багаторівнева система, що включає в себе безліч взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів. У науковій літературі міститься велика кількість визначень мови.

Проаналізуємо наявну інформацію про змістове наповнення поняття «мова» та проведемо опис і аналіз на рівні наукових знань у період кінця ХІХ ст. – першої третини ХХ ст.

Метою дослідження є виявлення основних підходів до аналізу історизму розвитку поняття «мова», інформаційний аналіз і встановлення змістових і структуроутворюючих зв'язків і відношень, виявлення протилежностей (всередині поняття та поза ним).

Об'єктом дослідження є поняття «мова», яке потребує наукового дослідження свого історичного розвитку: вивчення, опису та нормування в період кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Предметом дослідження є виявлення основних теоретико-практичних підходів до розуміння сутності поняття «мова».

Наукова новизна полягає у визначенні сутності поняття «мова» і виявленні специфічних характеристик за структурою тлумачної формули змісту поняття (далі – ТФЗП) [1, с. 32–40].

Сутність та основні узагальнювальні ознаки поняття «мова» на досягнутому науковому рівні у досліджуваній історичний період за структурою ТФЗП:

1. Опис поняття, категорії.

1.1. Сутність всезагальної області буття, частиною і / або одиницею якої є досліджуване поняття, відображеного у понятті на досягнутому рівні знань:

1.1.1. Процес:

– розумовий процес формування і відображення інформації у свідомості людини (перехід від інтерпсихічного (соціального) до інтрапсихічного (індивідуального):

І.О. Бодуен де Куртене та Г. Пауль у «мові» бачили індивідуальне мовне мислення: «на світі стільки ж окремих мов, скільки індивідів» [2, с. 58], «кожен індивід володіє власною

мовою» [3, с. 60], «Ніяких мов, крім індивідуальних, не існує» [3, с. 459];

– відображення психофізіологічних процесів, які відбуваються у свідомості окремого мовця: «Сутність мови становить, звичайно, тільки церебрація, тобто мозковий процес» [4, с. 144];

– аналітичний опис статички та динаміки:

– творчий процес чи «мертвий продукт»: «мова є цілкова творчість, яка тільки можлива людині» [5, с. 212]. «З усіх суспільних установлень мова надає найменше можливостей для прояву ініціативи» [6, с. 106–107];

– виникнення і розвиток людської мови: динамічний: виникнення «з однієї форми багатьох нових» [7, с. 118]. У брошурі «Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft» [8] і статичний (константний): «готовий продукт», який індивід «сам по собі не може ні створювати її, ні змінювати» [6, с. 206].

1.1.2. Витвір природи.

Застосовується дарвінізм: «людська мова виникла шляхом еволюції, шляхом поступового, несвідомого, природного, мимовільного розвитку, шляхом сходження від нижчих ступенів людського розвитку до ступенів більш високих» [1, с. 84–85].

А. Шлейхер прагнув встановити загальні закони виникнення і розвитку людської мови, ґрунтуючись на законах розвитку тваринного і рослинного світів: «зміни в мовах, можливо, відбулися швидше, ніж у царствах тваринному і рослинному <...>, за допомогою поступового розвитку з більш простих форм» [7, с. 118]. У брошурі «Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft» [8] він запропонував модель такої структури: те, що в природознавстві іменується родом (genus), у лінгвістиці представляють мови, сімейства мов. Видам одного роду відповідають мови (однієї мовної сім'ї), підвиди (діалекти або наріччя однієї мови), різновиди (піднаріччя і говори), нарешті, окремим індивідам – індивідуальні мови.

1.1.3. Спадок від природи: інстинкт / не інстинкт:

– особливий «інстинкт»: С. Пінкер бачив у мові вияв людського інстинкту (теорія Дарвіна): «Звичайно, це не справжній інстинкт, оскільки будь-яку мову доводиться вчити, у людини є інстинктивна потреба говорити; прикладом може служити лепет немовлят» [9, с. 13]; мова є «виявом особливого людського інстинкту» [9, с.19] – спадковий (біологічний і психологічний) фактор;

– не інстинкт. Е. Сепір стверджував: «Не слід казати, що мова – це інстинктивна діяльність» [10, с. 6], «Мова є чисто людським і не інстинктивним методом спілкування» [10, с. 7].

І.О. Бодуен де Куртене не сприймав біологічний детермінізм, але визнавав «спадковість мозку і спадковість здібностей, в т. ч. мовних» [2, с. 57].

1.1.4. Організм / не організм: на думку А. Шлейхера, кожен окремих елемент мови проявляється як «природний організм, підпорядкований від природи незмінним законам природи, властивості якого виходять за межі волевиявлення індивіда» [11, с. 120]. А загалом «життя» мови не відрізняється від життя живих організмів: «вона має період зростання від найпростіших структур до більш складних форм і період старіння» [11, с. 37].

М. Мюллер був проти погляду на мову як на організм, але визнавав «боротьбу за існування», яку ведуть між собою синонімічні слова, «природний добір» слів і т. ін. [12].

О.О. Потебня повністю заперечував такі погляди: «назвати мову організмом <...> означає не сказати про неї нічого» [14], але визнавав її розвиток.

1.1.5. Феномен людської культури:

– найбільша духовна цінність: І.О. Бодуен де Куртене, С. Пінкер, Е. Сепір та ін. визнають, що мова має духовне призначення і передбачає олюднення самої людини:

– людський феномен: людина стала «людиною лише тоді, коли розвинула у себе мову» [2, с. 209]; «Не було ще відкрито безмовного народу...» [9, с. 19].

1.1.6. Духовний і культурний коди нації – «світ через призму мови» (соціумний базис станів образів інформації).

Відкриття немовного мислення і встановлення неоднорідності мовного мислення у різних народів і в різні часи зумовило перехід від явищ індивідуальної психології до етнопсихології:

– «Мова не існує поза культурою» [10, с. 185];

– «Ми розчленовуємо природу в напрямі, підказаному нашою рідною мовою» [15, с. 174].

– «різні суспільства живуть не в одному і тому ж світі з різними навішаними на нього ярликами, а в різних світах» [10, с. 261].

1.1.7. Засіб та інструмент:

– комунікації: «мова служить знаряддям спілкування» [3, с. 42];

– спілкування та взаєморозуміння в суспільстві для забезпечення успішних комунікаційних процесів спілкування: «мова потрібна для суспільства, для погодженого ходу його справ» [16, с. 19]; «Єдина і характеристична ознака людства» [17, с. 14];

– людського мислення, аналізу і синтезу вражень: «різні мови – це переважно паралельні способи вираження одного і того ж понятійного змісту» [15, с. 169–170].

1.1.8. Засіб кодування і передачі інформації, який потребує унормування для забезпечення аутентичності комунікації незалежно від часу та простору.

Система:

– система зі слів і речень [18, с. 11–12];

– система знаків, здатна до «безмежного розширення» [19, с. 134];

– функціональна система «в психічній, або «духовній», конституції людини» [10, с. 33];

– «а не просто комплекс норм» [15, с. 164].

1.1.9. Закони нормування мови:

– створення єдиної мови: представники молодого граматизму вважали, що множинність мов, їх форм повинні бути зведені до суворої єдності шляхом декількох формул, подібних до фізичних законів [20];

– створення «штучної» нормованої мови: «штучна» мова не віддається у владу «стихійних сил», бо повинна залишатися

під постійним контролем свідомості саме як мова «штучна», <...> свідомо створена, свідомо передана, свідомо засвоєвана і свідомо відтворена» [2, с. 160];

– система норм (констант), але не заперечується можливість «навмисного втручання в розвиток мови з метою нормування» [3, с. 41], наприклад, створення спільної мови на певній території, технічної мови деяких професійних груп і т. ін., але така мова може виникнути тільки на базі природної.

На думку Г. Пауля, свідоме нормування не усуває дії факторів, що визначають природний розвиток: «Ці чинники продовжують діяти всупереч усякому втручанню ззовні, і все, що, будучи штучно створено, входить до складу мови, підпадає під їх вплив» [3, с. 41];

– відсутність норм: Ф. де Соссюр заперечував можливість нормування мови: «підпорядковується лише своєму власному порядку» [6, с. 61].

1.1.10. Мова як сукупність відносин, тобто структура:

– «мова, як якась структура, за своєю внутрішньою природою є формою думки» [10, с. 41], «інструмент вираження значення» [10, с. 42].

1.2. Виявлення функціональної сутності поняття, явища.

1.2.1. Функція забезпечення життєдіяльності людини та соціуму:

– людинотворча функція: на думку А. Шлейхера, «людина стала людиною тільки разом з утворенням мови» і «Тільки мова робить людину людиною» [17, с. 10];

1.2.2. Інформаційно-комунікаційні функції:

– контактостворююча для груп людей у соціумі: «Постійне почуття згоди і єдності кожного індивіда» [3, с. 77–78];

– соціумотворча (людина – соціум, соціум – людина в соціумі), соціалізація індивідуальних свідомостей у разі отримання нової інформації у процесі спілкування: «саме в мові та через мову індивід і суспільство взаємно детермінують один одного» [21, с. 27].

Соціальне спілкування за допомогою мови охоплює чотири «світи»: психічний, біологічний, фізичний і соціальний [2, с. 191–192].

– комунікація з навколишнім світом (Символами та їх Образами) та постійне поширення нових значущих знань: «Навколишній світ підлягає вираженню за допомогою мови, один і той же для будь-якої мови» [10, с. 252].

1.2.3. Мислеутворююча функція:

– мова використовується як засіб мислення, «знання всіх сфер буття і небуття, всіх проявів навколишнього світу, як матеріального, так і індивідуально-психічного і соціального (громадського)» [2, с. 312].

1.2.4. Функції забезпечення процесів:

– пізнання й орієнтації у світі (когнітивна функція): наше сприйняття навколишнього світу та «наш вибір у його інтерпретації зумовлюється мовними звичками нашого суспільства» [10, с. 261];

– спадкоємності (наступності) знань та існування людини в історії (аккумулятивна). Ф. де Соссюр вказує на зв'язки між історією мови й історією нації, народу, які переплітаються, впливають одна на одну. Звичаї народу відображаються у мові, і навпаки [7, с. 323–341];

– формування й обмін інформацією з метою емоційного впливу (експресивна функція мови): у мові відображаються «різні світогляди і настрої як окремих індивідів, так і цілих груп людських» [2, с. 79] та ін.

Вчені виділяють до 25 функцій мови. Ми зупинилися на найголовніших.

2. Основи і принципи існування буття поняття.

– постійний розвиток: П.Ф. Фортунатов вважав, що зміни мови в часі характеризуються як спосіб існування мови. Кожен етап у розвитку мови – видозміна попереднього [22];

– постійні зміни: «народ, поки живий, безперестанку переробляє мову, застосовуючи її до мінливих потреб своєї думки» [22, с. 16].

3. Взаємозв'язки, взаємодії та взаємозалежність:

– філософія мови (мова як ключ до розуміння мислення і знання);

– лінгвістичний структуралізм (розуміння мови як системи, яка об'єднує узгоджену безліч різнорідних елементів, і вивчення зв'язків між цими елементами та ін.);

– експериментальна фонетика (на стику лінгвістики, акустики та фізіології).

4. Протилежності всередині поняття, які характеризують процес розвитку:

– статика і динаміка – два співіснуючих стани мови: статика забезпечує збалансованість мови як системи (система встановлених і закріплених норм), а динаміка – можливість мовних змін (зміна простого в складне, одиничного на множину) (за Р. Шором);

– синхронія (розгляд стану мови у певний момент) і діахронія (розгляд стану мови у розвитку), тобто одночасність і послідовність (за Соссюром);

– філологія (засіб проникнути в духовне життя народу) і лінгвістика (займається мовою заради її самої) (за Шлейхером);

– протиставлення мови і слова, мови і мовлення (за В. Томсеном).

Висновки. За результатами проведеного дослідження поглядів видатних лінгвістів періоду кінця XIX – першої третини XX ст. синтезовано визначення поняття «мова».

Мова – це *об'єктивна необхідність, суспільне явище, особливий продукт людського розуму, який існує і змінюється в часі і в просторі.*

Вченими стверджується, що світ людині є «заломленим» через мову, мова є засобом і процесом, які виконують узагальнену функцію створення дискурсу як процесу формування інформації, як об'єктивної необхідності для пізнання сутності буття та відображення її у структурах мозку. Простежується процес зближення мовознавства з природничими науками. Перспектива пошуків – дослідження наступного етапу (від 30-х рр. XX ст. дотепер), яке дасть можливість простежити процес подальшого розвитку поняття «мова» та відобразити функціональну суть в життєдіяльності людини і соціумів з урахуванням історизму. За результатами такого дослідження буде можливо синтезувати визначення, яке не вступатиме у конфлікт із загальноприйнятими і може стати більш коректним і достатнім.

Література:

1. Солдатова Л.П. Поняття «дискурс»: проблеми визначення. *Мовні і концептуальні картини світу* : збірник наукових праць. Вип. 46, Ч. 4. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. С. 32–40.
2. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. Т. 2. 391 с.
3. Пауль Г. Принципы истории языка. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1960.

4. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. Т. 1. 384 с.
5. Потебня А.А. Эстетика поэтики. Москва : Искусство, 1976. 612 с.
6. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. Москва : Прогресс, 1977. 695 с.
7. Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. Ч. 2. Москва : Просвещение, 1960. 329 с.
8. Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft. URL: <https://archive.org/details/diedarwinschethe00schl>.
9. Пинкер С. Язык как инстинкт / пер. с англ. ; общ. ред. В.Д. Мазо. Москва : Едиториал УРСС, 2004. 456 с.
10. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Москва : Прогресс, 1993. 663 с.
11. Schleicher A. Die deutsche Sprache. Stuttgart, 1869. URL: <https://www.worldcat.org/title/deutsche-sprache/.../8401051>.
12. Мюллер М. Лекции по науке о языке. Издательство Либроком. 2013. 314 с.
13. Потебня А.А. Мысль и Язык. *Слово и миф*. Москва, 1989. 200 с.
14. Уорф Б.Л. Наука и языкознание. *Новое в лингвистике*. 1960. Вып. 1. 1960. С. 168–182.
15. Потебня А.А. Слово и миф. Москва : Издательство «Правда», 1989. 624 с.
16. Шлейхер А. О значении языка для естественной истории человека. *Филологические записки*. 1868. Т. V. Вып. 3.
17. Бюлер К. Теория языка. Москва : Прогресс, 1993. 501 с.
18. Потебня А.А. История русского языка. *Потебнянські читання*. Київ : Наукова думка, 1981. 182 с.
19. Osthoff H., Brugman K. Morphologische Untersuchungen Auf Dem Gebiete Der Indogermanischen Sprachen, Münden. 1873.
20. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. 1921. URL: <https://www.etnolinguistica.org/biblio:sapir-1921-language>.
21. Шлейхер А. О значении языка для естественной истории человека. *Филологические записки*. 1868. Т. V. Вып. 3.
22. Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва : Прогресс, 1974. 448 с.
23. Сусов И.П. История языкознания : учебное пособие. Тверь : Тверской гос. ун-т, 1999. 276 с.
24. Потебня А. Из записок по русской грамматике. Т. IV. Вып. II. Москва : Просвещение, 1977. 407 с.

Солдатова Л. П. Сущность и историзм развития понятия «язык» (период конца XIX в. – первой трети XX в.)

Аннотация. Данная работа является составной частью исследований сущности понятий в лингвистической терминологии в историческом аспекте. На основе толковательной формулы содержания понятия проанализировано развитие понятия «язык» в период конца XIX – первой трети XX в., на основе полученных результатов синтезирована дефиниция.

Ключевые слова: язык, понятия, толковательная формула содержания понятия (ТФЗП), дискурс, информация.

Soldatova L. Historicism and development of the essence of concept “language” (the end of the XIX – the first third of the XX century)

Summary. This work is an integral part of research of the essence of linguistic terminology in the historical aspect. On the basis of the explanatory formula of concept content the concept “language” was analyzed in the period of the end of the XIX – the first third of the XX century. According to the obtained results the definition was synthesized.

Key words: language, concept, explanatory formula of notion content (EFCC), information.